

I. CONSIDERAȚII TEORETICE DESPRE POLEMICĂ

I.1. Polemica și discursul polemic

Dinamica vieții, în ansamblu, și a relațiilor interumane, în special, declanșează și dezvăluie o multitudine de tipuri de reacții, de la aderare, solidarizare conștientă, adeziune, până la inacceptare, respingere, atitudine combativă. Pe această axă, adeziune/ respingere, pot fi surprinse resorturile spiritului uman, mecanismele declanșatoare ale reacțiilor amintite. Propensiunea polemică reprezintă una dintre aceste reacții ale spiritului uman, *polemica nu are vârstă sau, mai exact, ea are vârsta limbajului articulat. Traducere verbală a instinctului combativ inerent ființei umane, ea a coabitat dintotdeauna cu aceasta.*²

Sensul actual al polemicii, discuție în contradictoriu, argumentare combativă, apare înregistrat în spațiul european în secolul al XVI-lea, în Franța, și în secolul al XVII-lea, în Anglia, pentru ca apoi, în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, să devină un termen de frecventă circulație, al cărui sens de bază va rămâne nealterat în toată Europa.

Specificul discursului polemic îl constituie, se pare, natura sa paradoxală. Pe de o parte, interlocutorii trebuie să „lucreze împreună” pentru a pune temelia unei baze comune, ce le va permite inițierea unei dezbateri. Cu un acord minimal între participanți, definirea acestei baze comune reprezintă o condiție sine qua non pentru ca dialogul să poată avea loc.

Pe de altă parte, catalogarea unui discurs ca fiind polemic are la bază proprietatea de a fi agonice. C. Kerbrat-Orecchioni și N. Gelas, care au studiat etimologia termenului, au arătat faptul că adjectivul „polemic” provine din grecescul „polemikos”, care înseamnă referitor la război, dar care este, adesea, folosit ca metaforă lexicalizată: este un război al condeielor, un război al cuvintelor.³

² J. Bourdier, *Antologie du pamphlet de la libération à nos jours*, La Crapouillot, Paris, 1973, apud C. Munteanu, *Pamfletul ca discurs literar*, Ed. Minerva, București, 1990, p.20.

³ C. Kerbrat-Orecchioni et N. Gelas, *Le discours polémique*, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1980 în Galia Yanoshevsky, *De la polémique à la polémique journalistique*, <http://www.fabula.org/actualites/polemiques-entre-intellectuels>.

Observația demonstrează că polemica este un act ce presupune existența a cel puțin doi agenți implicați în dezbateri, adică a doi producători de enunțuri care ocupă poziții antagonice în cadrul aceluiași câmp speculativ. În consecință, polemica poate fi definită ca *un ansamblu de cel puțin două texte care se confruntă și se înfruntă*.⁴ În același timp, opera polemică constituie o producție discursivă în care se înscrie discursul celuilalt, caz în care citarea și transmiterea discursului adversarului ocupă un loc esențial. Inițiatorul polemicii, în această situație, își vizează adversarul, folosindu-se el însuși de atacul acestuia, orientându-și demersul pe firul combativ declanșat.

Polemica este o interacțiune net conflictuală. Participanții la discurs construiesc împreună o temă. Aceasta reprezintă miza polemicii, făcând obiectul unui viu dezacord între interlocutori, ceea ce duce la o relație interpersonală marcată de tensiuni și de subiectivitate.

Un aspect paradoxal al discursului polemic este acela că poate fi catalogat convențional și eretic. Specialiștii subliniază faptul că este vorba de un discurs esențialmente ritualizat, cu propriile convenții și reguli. Cercetători precum Dascal⁵ și Maingueneau⁶, care au studiat fiecare un anumit tip de discurs polemic, au identificat ritualul discursului. De altfel, Dascal arată faptul că discursul polemic este ritualizat și codificat încă din Antichitate. Protagoniștii unui discurs polemic se supun anumitor „reguli de conduită” sau „proceduri ale dezbaterii”, care reglează dinamica interacțiunii lor verbale.

Referitor la natura eretică a discursului polemic, adesea a fost considerat ca un fel de eroare, un conflict de care ar fi recomandabil să te debarasezi. Anumiți cercetători, printre care G. Declerq⁷, afirmă că retorica a avut mereu o viziune negativă asupra discursului polemic, ruda săracă a dialecticii, pe care l-ar fi dorit chiar exclus din toate domeniile vieții. Pentru minimalizarea conflictului se recomandă strategii de negociere a celor implicați într-un discurs.

De asemenea, pentru polemică se mai poate identifica o altă caracteristică, și anume aspectul demonstrativ. Schimbul polemic dintre interlocutori este destinat unui terț și se desfășoară în locuri publice, agora,

⁴ C. Kerbrat-Orecchioni, *La polémique et ses définitions*, în *Le discours polémique*, Lyon, 1980, <http://www.fabula.org/actualites/polemiques-entre-intellectuels>.

⁵ M. Dascal, *Types of Polemics and Types of Polemical Moves*, în Galia Yanoshevsky, *De la polémique à la polémique journalistique*, <http://www.fabula.org/actualites/polemiques-entre-intellectuels>.

⁶ D. Maingueneau, *Sémantique de la polémique*, L'âge d'homme, 1983, Lausanne, Suisse, <http://books.google.ro/>.

⁷ G. Declerq, M. Murat et J. Dangel, *La Parole polémique*, études réunies, Paris, Champion, 2003, <http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

în care participanții par a fi actori. Discursul are adresabilitate către beneficiarii direcți, dar poate fi destinat și celor indirecți, în contextul respectiv sau peste timp. Polemica servește în strategia de manipulare a unor terți, la constituirea unei propagande, în scopul impunerii punctului de vedere al vorbitorului sau la exprimarea unei concluzii comune în urma dezbaterilor.

Christian Plantin studiază diferența dintre dezbaterile argumentative și cea polemică. În cazul argumentației, se adoptă o abordare retorică enunțiativă, dialectică sau structurală, pentru a evita orice blocaj. Din contră, în polemică, dezbaterile sunt derulate pentru ele înșiși, nu pentru a se ajunge la un adevăr. Polemica înseamnă *controversă*, puternică angajare emoțională, discurs radical.⁸

Un alt studiu este cel al lui Marc Angenot, o vastă investigație de mai bine de treizeci de ani asupra *dialogului surzilor* desfășurat între anarhiști și socialiști. Ceea ce frapază este multiplicitatea polemicilor între camarazi ale căror țeluri nu sunt prea diferite și, care recunosc că aceste certuri, îl fac să zâmbească pe omul obișnuit.⁹

I.2. Statutul polemicii

Statutul polemicii este încă neclarificat. În lucrarea sa, *Scrierea polemică și libertinajul: cazul „Scrisorilor satirice și amoroase” ale lui Cyrano de Bergerac*, Jean-Charles Darmon își propune să definească polemica în legătură cu arta scimei. Ea este *foc de artificii și principiu de mișcare indispensabil imaginației*. Polemica este o *izbucnire*, o *sclipire*. Ca și în scrimă, tăișul polemicii va țâșni de unde nu te aștepti.¹⁰ Așa se explică de ce polemica își face loc în scrieri argumentative sau ironice, în scrieri de literatură, filosofie, politică, de retorică sau jurnalistică, ea fiind un obiect complex, fertil din punct de vedere intelectual.

În lucrarea sa, *Aspecte ale polemicii filosofice în Grecia antică*, Jacques Brunschwig studiază raportul dintre polemică și filosofie care sunt, în egală măsură, discurs și practică, afacere individuală și colectivă. Ipoteza de la care pornește Brunschwig în studiul său este că, de la Heraclit încoace, ansamblul

⁸ Christian Plantin, *Des polémistes aux polémiqueurs*, în *La Parole polémique, études réunies*, Paris, Champion, 2003, în <http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

⁹ Marc Angenot, *Anarchistes et socialistes: trente-cinq ans de dialogues sourds*, în *La Parole polémique, études réunies*, Paris, Champion, 2003, în <http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

¹⁰ J-C Darmon, *Écriture polémique et libertinage de la pointe: le cas des Lettres satiriques et amoureuses de Cyrano de Bergerac*, p.173/204, în G. Declercq, M. Murat et J.Dangel, *La Parole polémique, études réunies*, Paris, Champion, 2003, în <http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

filosofiei grecești ar fi plasat sub semnul polemicii. El nu susține prin aceasta că *Polemos est le pere de toutes choses et le roi de toutes choses*, adică polemica ar fi tatăl tuturor lucrurilor și regele tuturor lucrurilor, ci că *istoria filosofiei grecești nu este nimic altceva decât istoria polemicilor între filosofii greci*.¹¹

Clara Auvray-Assayas ne conduce către *La polemique dans les dialogues philosophiques de Ciceron*, în care filosoful latin pledează pentru folosirea în cadrul polemicilor a unui *discurs contra*, văzut ca o cale de acces la adevăr și pentru o *expunere continuă* în vederea aprofundării. Numai prin această metodă se va evita alunecarea în derizoriu, astfel ca auditoriul să ia decizia în deplină cunoștință de cauză.¹²

Dascal identifică trei tipuri-standard ale polemicii filosofice: disputa, controversa și discuția. Cele trei tipuri formează un fel de continuum care pleacă de la descalificarea adversarului (disputa), trecând prin persuasiune (controversa) și căutarea unui adevăr (discuția). Această tipologie evidențiază faptul că polemica se situează între luptă și cooperare.

În ceea ce privește retorica, arta de a vorbi elegant și convingător, polemica poate fi definită în complementaritatea retoricii, ca aspect ce domină și stilizează. *Consubstanțialitatea polemicii și a retoricii e de netăgăduit, cu atât mai mult cu cât retorica pretinde a fi, astăzi, reconsiderată bidimensional: pe de o parte, ca deschidere estetică a subiectului vorbitor spre lume și, totodată, punte emoțională către celălalt*.¹³

Gilles Declercq reflectează asupra raportului dintre retorică și polemică. „Cuvânt fără regulă” și „cuvânt fără credință”, făcută să uimească, să deconcerteze, polemica este strâns legată de morală și de putere. Ea pune în practică o retorică „sălbatică” prin finalitatea sa, dar „expertă” în măsura în care provoacă sciziunea dintre „res” și „verba”.

În debutul articolului său „Polemică și literatură”, Michel Murat subliniază faptul că violența pare legată de polemică, în accepția etimologică a termenului. Această violență poate fi purtată până în sânul literaturii. Or, tocmai această ancorare în literatură ridică problema caracterului generic al polemicii. Ea nu este nici pamflet, nici satiră, genuri care *corespund unor fenomene eterogene și unor momente precise ale istoriei*.¹⁴

¹¹ Jacques Brunschwig, *Aspects de la polémique philosophique en Grèce ancienne*, in G. Declercq, M. Murat et J. Dangel, *La Parole polémique, études réunies*, Paris, Champion, 2003, <http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

¹² Clara Auvray-Assayas, *La polémique dans les philosophiques de Cicéron*, in G. Declercq, M. Murat et J. Dangel, *La Parole polémique, études réunies*, Paris, Champion, 2003, <http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

¹³ Minodora Sălcudean, *Tudor Arghezi. Discursul polemic*, seria Jurnalism, colecția Academica 69, Institutul European, 2009, p.26.

¹⁴ Michel Murat, *Polémique et littérature*, in G. Declercq, M. Murat et J. Dangel, *La Parole polémique, études réunies*, Paris, Champion, 2003, in

În studiul amintit, M. Murat vede pamfletul ca având „o viață foarte scurtă”, redusă la „faza finală a romantismului.” Satira, gen extrem de codificat, nu este niciodată autonomă, ci înscrisă într-un gen sau altul. Polemica este un „artefact”, un concept. Pamfletul și satira sunt două moduri de literaturizare a discursului polemic, adică legitimarea și condiționarea acceptabilității polemicului.

Polemica este o componentă discursivă a literaturii. Literatura nu poate exista ignorând în totalitate cadrul social-politic. *Discursul polemic nu constituie un gen, o formă literară, ci un tip de discurs care poate traversa numeroase forme sau genuri, literare sau de alt fel.*¹⁵ O serie de cercetări evidențiază faptul că natura polemică a discursului literar, și nu numai, apare, de obicei, la impactul dintre un subiect cu miză intelectuală și un grup-țintă. Eugen Lovinescu, disociind între spiritul polemic și spiritul pamfletar, spunea că spiritul polemic este expresia spiritului critic. Cel care a devenit „scepticul mântuit”, realizează o diferențiere teoretică între polemică și pamflet, dând celei dintâi un statut ales pentru faptul că finalitatea ei este de a convinge.

Când reflectăm asupra polemicii, ne străduim în general să răspundem la întrebarea: de ce astfel de discursuri se înfruntă și nu altele?, dar nu prea ne punem întrebări asupra mecanismului *schimbului* polemic, care permite interacțiuni verbale ce rezidă în *neînțelegerea* reciprocă. La o asemenea problemă a răspuns Dominique Maingueneau în lucrarea sa *Semantica polemicii* prin demersul de a pune în lumină modul în care se definește *neînțelegerea reciprocă*. Aceasta ar consta într-un ansamblu de reguli de traducere *care sunt parte integrantă din însăși definiția celor două discursuri.*¹⁶

Punctul de plecare al reflecțiilor lui Dominique Maingueneau asupra semanticii polemicii îl reprezintă reflecția asupra umanismului religios. Referitor la umanismul religios, avem de-a face cu un discurs care pare să vină din vremuri imemorabile, dar *care se întretaie în același timp cu o bună parte din obsesiile noastre recente.*¹⁷ Întâlnim un discurs religios țesut dintr-o rețea de corespondențe, deschis asupra totalității Cosmosului: medicina, modă, texte sacre, muzică, istorie naturală, astronomie, politică, care se întrepătrund și își oferă reciproc sprijinul. Aici nu este loc pentru o opoziție iremediabilă Natural și Supranatural, Univers și Suflet. Sufletul, în multiplele

<http://www.fabula.org/revue/cr/455.php>.

¹⁵ Annette Hayward, *Pamphlet, polémique et querelle: le cas des régionalistes et des „exotiques”* în *Etats du polémique*, sous la direction de Annette Hayward et Dominique Garand, Editions Nota bene, Quebec, 1998, p.148, <http://openlibrary.org/books/>.

¹⁶ Dominique Maingueneau, *Sémantique de la polémique*, L'âge d'Homme, Lausanne, Suisse, <http://books.google.ro>.

¹⁷ *Idem*

sale dimensiuni, este scaldat de divin, integrarea subiectului în ritmurile cosmice îi garantează apropierea de Dumnezeu.

Cultura occidentală, după ce a sondat dincolo de profunzimi dihotomii fundamentale, precum lume și conștiință, știință și poezie, corp și suflet, profan și sacru, caută acum să construiască utopia reconcilierii lor, demers care conduce, inevitabil, la noi discursuri polemice.

Dominique Maingueneau studiază în acest context raporturile existente între polemică și discurs. Discursul nu se înscrie pe o pagină albă; când apare și se constituie, o face pe un câmp deja saturat de alte discursuri. Nu există loc vacant care să-i aștepte apariția, ci un loc în care discursul cel nou nu se poate articula decât printr-o reorganizare a ceea ce este deja acolo. *Maniera în care discursul își definește raportul la celălalt nu este decât o modalitate de raportare la el însuși.*¹⁸ Din această perspectivă, polemica nu este un fenomen contingent, ea este doar punerea în evidență într-un mod mai clar a funcționării normale a câmpului discursiv.

Pentru cercetători, discursurile polemice prezintă avantajul de a se limita strict la obiectul vizat; polemica, în calitate de proces de excludere a celuilalt, constituie un mijloc de a-și consolida propria închidere, pentru a se deschide fictiv către o alteritate amenințătoare.

Într-un schimb polemic, fiecare dintre adversari ocupă alternativ poziția de agent și pacient: discursul agent este cel care își exercită activitatea polemică, discursul pacient este cel care suportă tăișul discursului polemic. Sarcina cercetătorului este de a sesiza regulile în funcție de care fiecare discurs-agent interpretează și traduce enunțurile discursului - pacient pentru a fi în măsură să le descalifice. Dominique Maingueneau face astfel o incursiune în mecanismul semantico-lingvistic al polemicii și a felului în care interacționează cei doi actanți în acest context.

În lucrarea de față, am selectat elementele de polemică surprinse în scrierile religioase, cele istorice, cele cu temă socială. Tensiunile, frământările, criticile generate în societatea românească a secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea reprezintă substanța pentru abordarea problematicii, pe cele trei paliere, în opere ale literaturii române vechi.

¹⁸ Dominique Maingueneau, *Sémantique...*

II. POLEMICA RELIGIOASĂ

II.1. Contextul social-istoric

În trecutul tuturor civilizațiilor, așa cum arta a fost expresia vieții religioase, tot astfel religia reprezintă expresia vieții înseși. Astăzi, suntem tentați să privim totul într-o lumină profană și să considerăm elementul religios ca fiind perimat, supus unor tendințe moderniste. Criticile la adresa atitudinii religioase a omului a însemnat, de fapt, libertate de spirit.

În cultura românească existența spiritului polemic începe să dateze din secolul al XVII-lea. Acest secol reprezintă un timp al marilor acumulări pentru cultura română medievală. Înnoirile ce vin în pictură, scrieri, arhitectură sunt de inspirație religioasă, în mod predominant. Ele vin să consolideze tradiții și, totodată, să dezvolte noi stiluri, tipologii. Literatura română din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea constituie solul roditor din care au răsărit alesele „semințe”, cărturari ai vremii, precum: Udriște Năsturel, Varlaam și Dosoftei, Miron Costin și Grigore Ureche, Ion Neculce și Dimitrie Cantemir, pentru a prezenta doar câteva nume, care „s-au bătut” pentru poporul din care s-au ivit, pentru limba și cultura lui, pentru unitatea de neam.

Neamul românesc își construiește pecetea ființială într-un mod aproape paradoxal. Aflat la intersecția unor popoare și culturi influente și variate, absoarbe de la fiecare ceea ce este, poate, mai vizibil. Astfel, germenul latin îi imprimă energie, influența slavă îi dă înclinația spre mărimi nesfârșite și podoabe; de la greci a luat propensiunea spre gâlceavă și ispitirea Scripturilor, iar de la otomani – târguiala politică. Peste toate acestea, creștinismul a așezat armonia simplității. Poziționarea geografică i-a adus poporului român legătura neîntreruptă cu Biserica Răsăritului.

*Această sinteză de latinitate și ortodoxie, ea însăși un miracol și o formă de originalitate unică, a ajutat poporul român să se mențină, prin latinitate neconfundat cu lumea slavă, iar prin ortodoxie, neconfundat cu lumea naționalităților catolice din vecinătatea apuseană.*¹⁹

Vorbind despre secolul al șaptesprezecelea, un secol caracterizat prin expansiunea sectelor religioase schismatice și a ereziilor ciudate, putem

¹⁹ Dumitru Stăniloae, *Rolul Ortodoxiei în formarea și păstrarea ființei poporului român și a unității naționale*, în Rev. „Ortodoxia”, an XXX, 1979, nr. 4, p. 599.